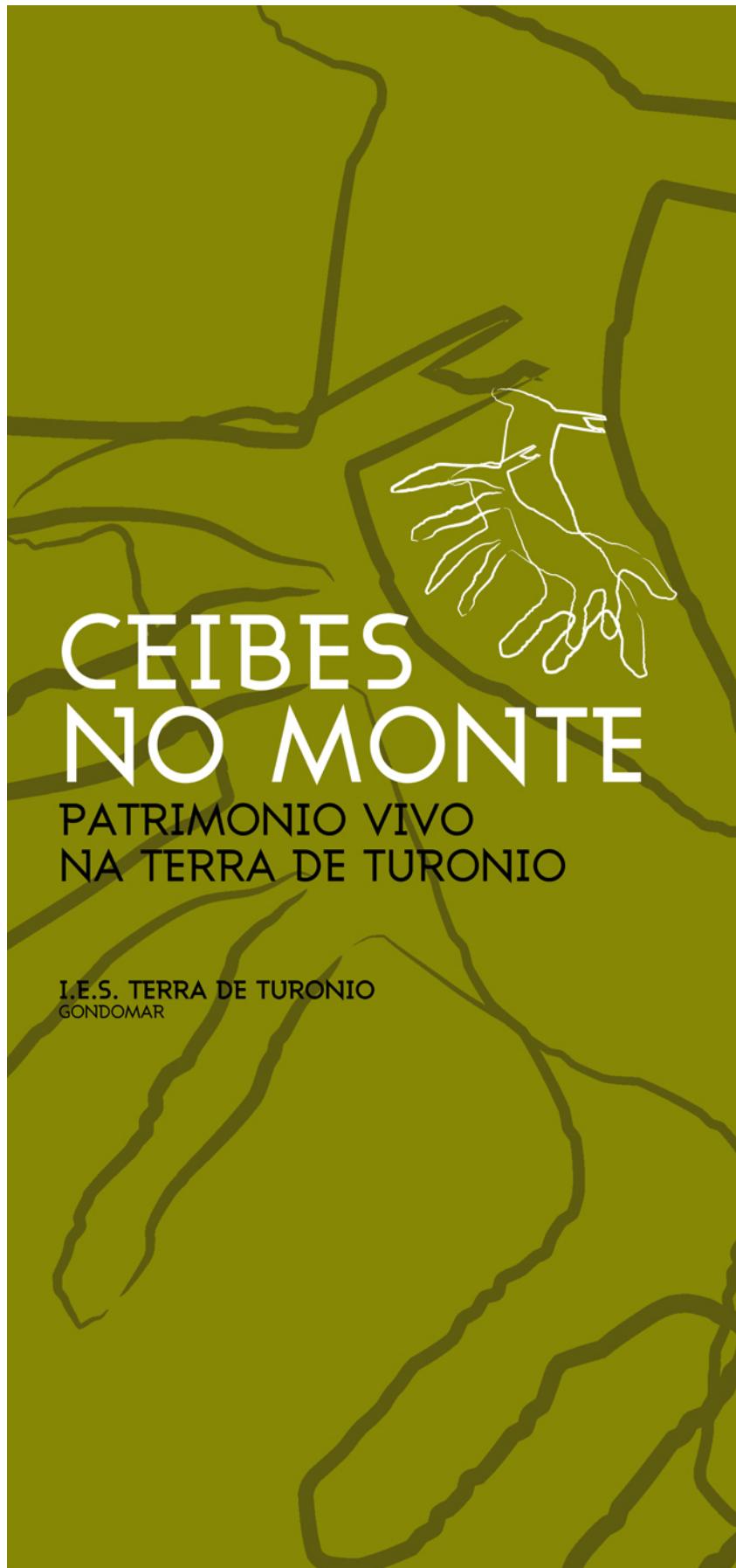

Portada

XUNTA DE GALICIA
CONSELLERÍA DO MEDIO RURAL
ANPA "MORO"

ANPA "MORO"
Gondomar

Antonio Freitas Freitas
Alvaro de Pelle Gallego

Presentación

**CEIBES
NO MONTE**
PATRIMONIO VIVO
NA TERRA DE TURONIO

O proxecto Ceibes no Monte é o resultado dun traballo interdisciplinar realizado no Instituto de Ensino Secundario Terra de Turonio de Gondomar, que aborda a realidade do patrimonio cultural do seu entorno.

É na Terra de Turonio, topónimo medieval que abrangue todo o Sur de Pontevedra, o territorio onde se centra Ceibes no Monte. Neste espazo xeográfico conformouse unha particular forma de ocupar o territorio que deu lugar a unha das manifestacións más enraizadas na tradición dos habitantes destas terras: a gandería cabalar en liberdade nos seus montes.

Ceibes no monte é un proxecto colectivo, que se abre á participación de toda a comunidade para contribuir á preservación, transmisión e posta en valor deste fermosísimo patrimonio que sobrevive no monte.

Agardamos as contribucións en:
www.ceibesnomonte.com

IES TERRA DE TURONIO
As Galandas s/n CP: 36389
Gondomar
ies.terraturonio.gondomar@edu.xunta.es

A presente mostra, Ceibes no Monte, centríase principalmente nunha actividade ancestral, cal é a da cría de bestas soltas que anualmente son baixadas aos curros de Mougas, A Valga e Tomiña (Serra da Groba); de San Cibrán ou a Portavedra ou Pinzás (Chan do Cereixol); de Morgadáns e O Galivete (Val Miñor). O grupo de traballo multidisciplinar do IES "Terra de Turonio" de Gondomar é o autor colectivo desta brillante lección visual e nocional do universo dos cabalos do monte.

A Galicia que tén sede de coñecemento de si mesma verase sorprendida polas imaxes e descripcións dunha cultura viva

en numerosos lugares, pro tamén vastamente ignorada por amplias camadas da nosa sociedade. Ceibes no Monte constitúe un exemplo excexo de como pode ser entendido un ensino activo con raíz na propia realidade local e nacional. A práctica pedagóxica dun Instituto pode estenderse e actuar como centro iluminador da conciencia pública. Isto estase a conseguir con esta exposición.

Vigo (Terra de Turonio), 2009
X. L. Méndez Ferrín

O Medio Natural

O medio no que viven os cabalos do monte está conformado polas chairas altas da Terra de Turonio, hábitat a onde quedaron relegados pola presión dos asentamentos e dos cultivos humanos.

Xeomorfoloxía

O espazo xeolóxico da Terra de Turonio está formado por rochas graníticas alcalinas e unha franxa norte-sul de rochas metamórficas, dando lugar a solos ácidos de pouca profundidade.

A Terra de Turonio está conformada polas: Serra do Suldo, Serra do Faro de Avión, Montes da Paradanta, Serra do Gallego, Serra do Argalo, Serra da Groba e Serra do Galhano, con alturas entre os 500 aos 1000 metros sobre o nivel do mar.

Todas estas serras conforman un entramado moi denso de regueiras e ríos, que recollen as augas de escorrentía superficial e aportan humidade ao subsol.

Vexetación

A vexetación predominante nas áreas que ocupan actualmente as mansas ceibas é o mato. Unha cobertura vexetal de altura media, que, saendo dos bosques, chega ata as brañas de altura.

O mato

O mato é unha vexetación de monte baixo e de composición diversa que cubre a cuarta parte da superficie do noso país. Toxos (*Ulex sp.*), codeiros (*Adenocarpus sp.*), carpuecas (*Petrospartium sp.*) e xestas (*Cystista sp.* ou *Gennaria sp.*) conforman o mato acompañados de fentos, querubugas ou camascos (*Erica sp.*) e capazas (*Cistus sp.*) e, áinda que poden constituir masas de vexetación compactas dando toxerias ou xesterias, maiormente esta cobertura vexetal adorta estar mesturada mesmo con arbustos como sanguíños (*Rhamnus frangula*), estripeiros (*Cataegus monogyna*) ou salgueireros (*Sambucus nigra*).

Fauna

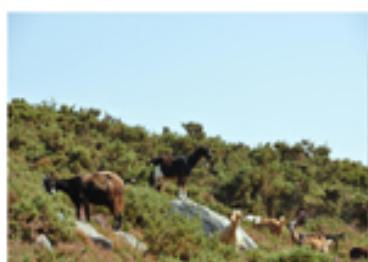
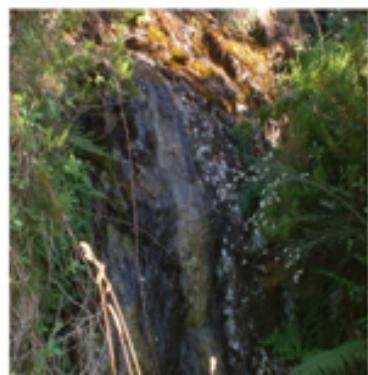
A fauna presente é diferente segundo o tipo de hábitat e a cobertura de vexetación. Nas zonas húmidas existe unha grande diversidade de anfibios dos que destacan a salamánaga rabionta (*Chirodactylus lusitanicus*). Os réptiles son frecuentes nas zonas rochosas, como o lagarto arraiá (*Lacerta lepida*) e entre os insectos destacañ os escaravélos coleópteros de grande tamaño, como a vacaloura (*Eucerus crenulatus*).

As aves más frecuentemente observadas son o corvo campanel (*Corvus cornix*), gárix e pegas; tamén aves rapaces como o milafa (*Buteo buteo*), o lamote (*Circus pygargus*) ou mesmo os falcóns (*Falco spp.*). Entre os mamíferos, amais dos micromamíferos que conviven cos cabalos nos pasteiros, destaca o xabaril e o corzo, máis tamén cabe mencionar á lebre e ao lobo.

O lobo

O lobo (*Canis lupus*) está relacionado coa depredación das gresas de cabalos xa que forman parte importante da súa dieta e contribúe ao control e regulación natural dos animais incapaces ou enfermos. Tamén pode atacar la ovelas, cabras, vacas etc. Convive en manadas cunha complexa estrutura social e unha forte cohesión e xerarquia, chegando a caçar coordinadamente.

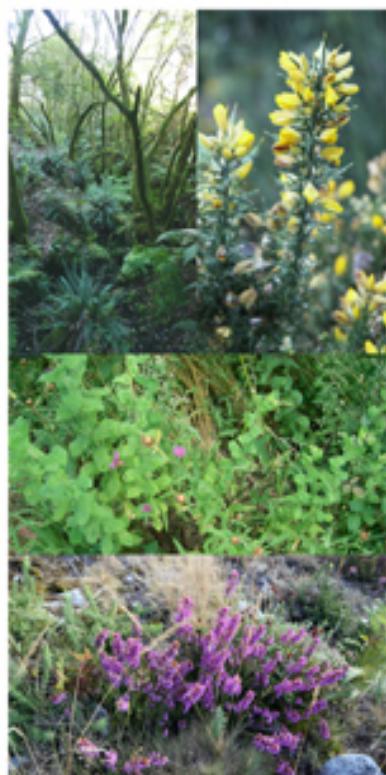
A persegución que sufriu ao longo de séculos fixo que desaparecería por completo no sur de Pontevedra. Chega até nós inculcado na nosa cultura a través do patrimonio material, foxos de lobo, e immaterial, contos e lendas.

Adaptados ao Medio

Os cabalos ceibes viven nun hábitat ecolóxico de montaña que non superan os mil metros de altitude. O chan do monte é pedregoso e cuberto de toxo e gramíneas como as queirogas, uces e fentos.

As zonas polas que se estenden son de monte baixo, con abundante vexetación de arbustos. As áreas de monte arborado silvestres de refuxio e protección. A presenza de mananciais de auga é fundamental para a sobrevivencia.

A vexetación adota ser de pouca calidade, con moitas silvas e toxos, carrascos, codecos e fentos que conforman un sotobosque de pouco valor nutritivo.

O cabalo adapta o seu ciclo vital ás estacións do ano, modificando a súa fisionomía segundo as inclemencias climáticas. No inverno presenta una maior cantidade de pelo, máis longo e máis grosso. Nesta etapa do ano é cando ten un aspecto máis delgado debido á escaseza da vexetación. É cando se ven obrigados a baixar aos valles en busca de pastos. A súa dieta basease no toxo, carrascos e xestas. Nalgúns momentos extremos de nevadas os gaderinos poden levarlle ao monte algún tipo de herba seca ou palla para auxiar ás mandas atrapadas na neve. Os invernos chuviosos e neblinosos son especialmente duros para moitos destes animais.

Na primavera brotan os pastos e os cabalos recuperan o seu peso. Poden chegar a consumir nestes momentos entre 20 e 30 quilos de herba diariamente. E entón cando pendan a pelaxe e esta volvese máis fina.

Os cabalos salvaxes teñen unha lonxevidade de 25 a 30 anos e ao longo da súa vida presentan unha extraordinaria resistencia física.

O lobo é o principal depredador do cabalo salvaxe, atacando aos pollitos para a súa subsistencia. En todo caso, os cabalos teñen mecanismos de defensa. Un deles consiste en poñense en círculo protexendo no centro aos pollitos e cando son atacados colócalos coas cabezas cara a dentro e defendéndose a couves.

A plantación masiva de eucaliptos leva a un empobrecemento do subelo e á diminución da calidade da vexetación da que se alimentan os cabalos. Isto, unido a unha maior exposición aos incendios, ten levado a auténticas trampas mortais para os cabalos. Un exemplo desta catástrofe ecolóxica produciuse na Serra da Grouba no verán do 2007 onde chegaron a quemarse un grande número de cabalos.

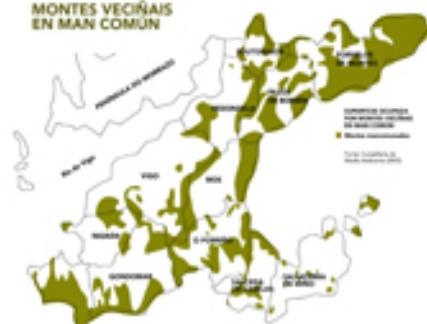

Ceibes no Monte Vecinal

O réxime de montes en man comúnn, posibilita a pervivencia dos cabalos ceibes. As mancomunidades de montes son titularidades privadas colectivas nas que o uso e a propiedade correspóndele aos vecíños comuneiros. Esta forma de propiedade colectiva, presente na Eurorexión Galicia-Norte de Portugal, conforma un dos seus sinalis de identidade.

MONTES VECÍNAIS EN MAN COMÚNN

O monte ocupa un 63% do territorio galego. O monte vecinal representa 1/3 da superficie total do monte galego, chegando a constituir máis do 70% do territorio dalgúns concellos. Segundo Abel Bouvier, os montes vecinais foron "o soporte do sistema agrario galego".

Os diversos aproveitamentos dos montes en Man Común van dende os máis antigos xa en desuso como o cultivo de cereais (do que dan fe as pegadas topónimicas de nomes como Rascadas, Cevadas, Estivadas...) á obtención de recursos vexetais e orgánicos (molimes e leña), pasando pola produción madeireira, mantemento de mananças e suministro de auga aos vecíños, apicultura, ganadería, minaría e cantería, e chegando ata usos máis modernos como os parques forestais e zonas de lecer, rotas de sendeirismo, explotación de recursos turísticos e patrimonios, producción de biomasa ou os parques eólicos.

Ademais, a existencia dos montes vecinais permite manter unha cabana gandaría polivalente de vacas, cabras e de cabalos de pureza galega que, polas súas características, tan ben se adapta á vida en liberdade.

Sustentabilidade

O monte vecinal ocupa unha cuarta parte do territorio galego e boa parte dos espazos protexidos da Rede Natura 2000. Anualmente inviste centos de millóns de euros en obra social grazas aos recursos que obtén da explotación do monte. Está abierto á sociedade, ao seu disfrute e lecer, pero non recibe compensación por estes servizos sendo invisible para a maioría da sociedade.

Para que a súa sustentabilidade sexa efectiva debe poñer en valor todos os seus usos e beneficios colectivos, contribuir ao desenvolvemento do mundo rural, ao asentamento da poboación nesse medio, a desenvolver a educación ambiental na sociedade e a favorecer a biodiversidade.

A Mancomunidade do Val Miñor

A Mancomunidade de Montes en Man Común do Val Miñor agrupa ás comunidades de montes de Baiona, Nigrán e Gondomar. Dende o ano 1992 mantién unha importante actividade de posta en valor do monte vecinal como un ben público. Destacan, entre outras actividades: o labor propio do seu mantemento, a recuperación da

microponimia, estudos sobre o aproveitamento da biomasa forestal e do gando, contribución á desaparición dos vertedoiros de lixo, recuperación do patrimonio cultural, mantemento de áreas de lecer para a cidadanía, lucha contra os lumes forestais, organización de xornadas e cursos, xeración de emprego, etc.

O Gando no Monte Vecinal

O pastoreo libre practicado nos concellos de Gondomar, Oia e Tomiño ten unha orixe primitiva e constitúe o "centro de supervivencia dos más vellos costumes agrogandeiros".

Abel Bouvier (1979). *La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interprétation dun vieux complexe agraire*. La Roche-sur-Yon.

A gandería no monte vecinal, como aproveitamento tradicional do mesmo, corresponde exclusivamente aos veciños e veciñas. É dicir, un vecíño comunitario pode ser propietario particular dunha das greas que pacen e viven no monte comunal.

O histórico enfrentamento entre "comuneros" e "besteiros" ten a súa raíz no conflito de intereses ao determinar o uso que se lle da ao monte xa que só algúns dos comuneros son propietarios de gando. Se a presenza de cabalos ceibes aparece de xeito desordenado semella incompatible coa explotación madeireira, a reforestación, os terreos cultivados ou calquera outra explotación do monte.

Sen embargo, este tradicional uso, levado a cabo de xeito ordenado, saneado e coordinado, cuns espazos delimitados e rotatorios, ten un beneficio mutuo para todos: a presenza de gando ceibe actúa como lista preventiva dos incendios forestais mantendo limpo o monte; para as comunidades de montes proteixería as plantacións novas; para os gandeiros aseguraríales territorio, abrigueiros, pasto e auga, celeiros...; e, finalmente, para os veciños que terían a seguridade de que o gando non llestrá os cultivos.

A Orixén do Cabalo Galego

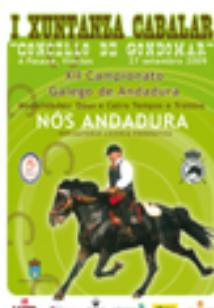
A teoría máis aceptada sobre a orixe do cabalo galego de pura raza sostén que foron os pobos celtas chegados ao norte da Península Ibérica cara o século VII a. C. e século VI a. C. os que introduciron unha nova poboación cabalar: un cabalo elipométrico, de pouca alzada, de cabeza pequena, orellas curtas, cruz dos cadris forte, pelo basto e de capa escura.

As testemuñas mais antigas que se conservan da presenza de poboadores equinos en Galiza encóntrase en representacións rupestres como as da área de Sabucedo na Estrada, na Serra da Groba, en Viladeusa (Oia) e, concretamente, no Val Miñor, atópanse escenas de cabalos nos petróglifos de Outeiro dos Lameiros en Sabardas (Bosal) e en Couso (Ondomar).

A opinión xeneralizada é que a poboación equina actual descende, en maior ou menor medida, dun tronco común, o tronco celta.

Este tronco común foise diferenciando, ao longo dos séculos, polas condicións ambientais e a intervención de procesos de mestizaxe, dando orixe ás diversas razas afins á galega que se estenden pola fachada Atlántica europea desde Portugal até Escocia e Islandia. Na Península Ibérica temos o Pottoka vasco, o Asturón, o Cabalo de Pura Raza Galega e o Garano.

O "Garano" é a denominación que no Noroeste de Portugal reciben os caballos en liberdade. Trátase da mesma especie que a do cabalo galego. Aredor de 2000 cabezas viven nas Serras de Arga, Amarela, Gerês e a Cabreira. Tamén viven libremente en Castro Laboreiro, Cruz Vermelha e Montalegre.

A andadura

A capacidade para a andadura é unha das calidades do cabalo galego, xa que dende hai séculos foron utilizados para este paso. Xa Plinio na súa Historia Natural (século I d. C.) fai referencia ao cabalo galego que chamaba stellón e atribuélle a propiedade de mover simultaneamente o brazo e a pata de cada lado para se desprazar de modo innato, o que el cualificou de "mollis alterno crurum explicatu glomeratio". Así para Plinio o cabalo galego movíase naturalmente en andadura ou paso plano.

Segundo Joaquín González Troncoso, no seu libro *Nós andadura*, consiste no movemento simultáneo das dúas extremidades dun mesmo lado, en alternativa coas do lado oposto, de modo que non resultan neste alíás máis que dous tempos ou golpes. En Portugal diferencian a andadura, de dous tempos, e o *passo travado*, de catro tempos (as batidas das catro patas realizáense separadamente).

Para este autor hoxe en día ainda existen grebas de egues nos montes que transmiten estas características aos polos, e por iso dentro dos planos de conservación e melhora da Pura Raza Galega proponse canizar exemplares para destinálos á andadura, tanto para a competición como para a utilización en casas de turismo rural.

Características do Cabalo Galego

CARACTERÍSTICAS DO CABALO GALEGO

ASPECTO XERAL
Perfil recto ou subcónxavo, elíptométricos e de proporcións sublongilíneas. Alzada á cruz entre 120 e 140 cm. Capa castaña ou negra. Presenta un temperamento dócil e tranquilo que o fai especialmente indicado para as distintas modalidades de equitación: deportiva, de ocio ou terapéutica.

Cabaza
Cabeza grande, con fronte lexeira, con forma lexeira e recta, perpendicular ao chan, con mentón redondo e espeso.

Orelas
Peculiares e grandes.

Balos
Gordos.

Tronco
Pequeno e compacto, con lumbares rectangulares e estreitos entre si. Cintura robusta e recta, con escápulas rectas e anchas, con omoplato curto e recto, con hombros rectos e anchos.

Extremidades
Extremidades fuertes, cortas e largas. Articulación potente e dura.

Capa
Negra ou castaña, con manchas amarillentas, estriadas ou marrones, formando un patrón de cascas ou losas. Bajo suave e esponjosa.

Cina
Cinta curva metida sobre os pechos fuertes e gordos.

Rabo
Muy peludo e largo.

Bigotes
A raza gallega pode presentar pelos bigotes peludos.

Os Curros na Terra de Turonio

ACURRAR v.t. Recoller as bestas bravas no monte e levalas ao curro.

CURRO s.m. Lugar descuberto e cercado onde se xuntan os cabalos bravos, criados ceibos no monte, para marcalos.

(Gran Diccionario Xeral da Lingua)

Coñécese como "curros" ás concentracións de cabalos para a súa marcaxe, limpeza e desparasitación. Apártanse os políos para a venda ou para o consumo, identifícase os machos, separáñse as bestas para a monta e doma e márcanse as novas crías.

Na Terra de Turonio díse unha grande concentración de cabalos do monte, nas Serras do Sudo e da Paradanta e nas Serras da Grouba e do Galileiro celebrándose curros importantes; é en Oia e en Gondomar onde o censó destes animais é maior (en particular, o número de exemplares de Pura Raza Galega).

Os cabalos ceibes habitaron os montes desta terra desde a Idade de Bronce como o demostran os petróglifos de Oia e Outeiro dos Lameiros (Balnear); sen embargo, na memoria colectiva, a orixe dos curros fica esvada no tempo. Probablemente o mosteiro cisterciense de Santa María de Oia xogou un papel fundamental na cría e explotación de cabalos selvaxes segundo aparece en diversos documentos que datan desde o século XIII.

O ritual

O dia do curro realizaase coordinadamente o cerco das greas de cabalos, que se van concentrando nun lugar próximo ao curro denominado "a parada". A baixada das greas é feita entre todos os gandeiros e colaboradores, a pé ou a caballo.

Este primeiro agrupamento serve para recoller ao conxunto das greas e para organizar "o cordón" das persoas que van conducir a manda até o curro.

Xa no recinto, separáñse os machos ou "garrafóns" dos políos. A seguir procedese á captura das cabezas de cada gandero para a que se utiliza a "gaxada" coa que se van suxeitando as "buras" pola corda e secando o curro.

Unha vez fóra, rípanse as crinas, desparasitanse, márcanse e volveranse a ceibar.

Un valor en alta

A posta en valor deste tipo de manifestacións do noso patrimonio cultural, cun crecente atractivo turístico, pasa por dignificar as condicións e as axudas ao labor que desenvolvén os gandeiros.

Un exemplo desta promoción e apoio á gandería, é o do Concello de Gondomar, que no ano 2008 comezou un traballo de colaboración coa propietarios de cabalos ceibes creando a figura do **VALEADOR DOS CURROS** que anualmente recoñece o traballo dunha persoa a prol dos curros.

Os Curros da Terra de Turonio

O CURRO DE A VALGA

Concello de Oia - 2º domingo de maio

Abre a tempada dos curros en Galiza. A separación das mandas ten lugar na chousa, unha construcción a carón do curro, onde se fai a tradicional parada antes de enceralas. Aquí os berteiros miran de vagar que polido vai con cada burra e como se organizan as greas ao redor do seu semental.

O CURRO DE TORROÑA

Concello de Oia - 1º domingo de xuño

Recole gando da Serra da Groba e sitúase no lugar das Ravadas na parroquia de Torroña. A parada físe preto do recinto do curro nunha explanada situada na ladeira do monte. É o curro que máis animais acuna.

O CURRO DE MOUGÁS

Concello de Oia - 2º domingo de xuño

A parada realiza nun espazo pechado arredor do curro onde permanecen as burras até despois do xantar. Conta cunha foxa de auga á beira do recinto onde se desinfectan os animais.

Os Curros da Terra de Turonio (2)

O CURRO DE MORGADÁNS Concello de Gondomar - 3º domingo de xuño

Celebrase nas estribacións do Monte Aloia, na súa vertente cara ao Val Miñor. O gando recóllese no dia anterior ao do curro e gardase nun espazo cercado no alto do monte. Ao día seguinte, pola mañá, o cordón baixa aos caballos até o recinto, unha construcción rectangular de pedra e formigón con tres cumios: o curro, o dos poldros e o das ventas.

O CURRO DE SAN CIBRÁN Concello de Gondomar - 4º domingo de xuño

Sitúase no Alto do Cereixo, na aldea de San Cibrán de Donas, un lugar situado na divisoria dos Concellos de Gondomar e Tomiño, de onde se recollén os caballos para o curro. A parada realiza-se preto do Monte Redondo e o cordón atravesa unha extensa charra da Chan do Cereixo.

O curro de San Cibrán faiase desde 1981. Anteriormente estes animais, procedentes de Bembrive e Pintás (Tomiño) e Couso (Gondomar), acumábanse no de Torroña (Oia).

O CURRO DE O GALIÑEIRO Concello de Gondomar - 2º domingo de xullo

Nas Chans do monte Galíñeiro, desde o ano 1975, acúrranse as burras nunha construcción de madeira cunha estrutura rectangular e consta de tres cumios. A recollida do gando faiuse no mesmo dia desde pola mañá cedo e abraca desde Zamáns até o Monte Aloia, facendo a parada no alto das Brañas desde onde se baixan até o recinto.

Os Roteiros das Burras

1

OS ROTEIROS DAS BURRAS
Os roteiros son os percursos que seguén os cabalos polos sendeiros do monte desde o lugar da xunta ata o recinto dos curros. Por iniciativa do IES Terra de Turonio, no Concello de Gondomar, coa colaboración de gandeiros e comuneiros, marcáronse tres roteiros por onde baixan "as burras" aos curros: a Rega do Lobo, de Morgadáns, con cinco quilómetros; As Pedras Miúdas de San Cibrán con tres quilómetros e a do Galíñeiro, de Vincios, con seis quilómetros de lonxitude.

ROTEIRO 1. Morgadáns: A Rega do Lobo

Os caballos son traxidos desde os montes de Prado, Tui, Couto, Tomiño e Malvas. Son recollidos por un grupo de gandeiros o dia anterior ao curro para un cercado situado no lugar de Chan do Segu, onde se xunta ata o dia seguinte.
O roteiro comeza no Monte Aloia, pasa pola Rega do Lobo e remata no espazo do curro, presidido por unha majestuosa árbore chamada "Carballo Pequeno".

No seu percorrido, as vacas e cabras que pastorean polo monte oflian aos cabalos con pavor.

ROTEIRO 2. San Cibrán-Dous: Pedras Miúdas

Este roteiro é un dos de maior altitude do Val Miñor; comeza no alto de Pedras Miúdas en Pinal (Tomiño), desde o lugar de Campo Redondo. As burras, procedentes dos montes de Baiona, Oia, O Rosal, Tomiño, Gondomar e da Serra da Groba, son conducidas por un cordón formado por xente a cabalo e a pé a través dunha ampla chaira.
A pouca distancia, a uns 500m. en dirección Tomiño, xunto ao río Salgueiro, atopámos a estación arqueolóxica de Chan do Cereixo, con importantes achados do Paleolítico.

ROTEIRO 3. Vincios - Monte Galíñeiro

Este roteiro comeza na parte trasera do monte Galíñeiro, no lugar de Hervelle (Mod), no tonelero da Capela das Neves. O cordón das burras desciende pola ladeira do monte durante preto de tres quilómetros sobre o encoro de Zamáns e divisando a ría de Vigo na manxa dereita, pasando tamén por Campo Redondo ata chegar ao curro que está no lugar das Chans, en Auga de Laxe, onde se atopan tres mormaos e os petróglifos de armas na Laxe das Procesións.

2

3

Ceibes nas Artes

O cabalo forma parte do entorno do ser humano dende o comezo da domesticación de animais no Neolítico (hai uns 12.000 anos). Nas nosas terras temos probas dessa aproximación cando ainda non aparecera a escritura pero si unha expresión artística rupestre que se manifiesta no Calcolítico (Idade do Cobre) e no inicio da Idade do Bronce (3.000 a.C.-2.000 a.C.); son os petróglifos gravados nas rochas ao aire libre. Hai distintos motivos insculpidos nos petróglifos: xeométricos, antropomorfos, zoomorfos... Nestes últimos, e entre outros animais como cervos e raposos, destacamos a presenza de cabalos.

NA ARTE RUPESTRE

No Outeiro dos Lameiros (Sobrado-Bonaval) atopase a maior escoa de cabalos representada na arte rupestre: 78 quadrípedos situados en superficie ou persoas de espaldas coa cérnea. Uns están esquadrados en manda ao longo da pedra vertical. Outros están montados formando unha clara simbiosé co home.

No Laxe de Couso (Ocondomar) observámonos dous exemplares de cabalos solos nunha posición excepcional, subindo cara a parte superior da laxe. O logoísmo desta exposición é unha interpretación actualizada deste petróglifo.

Outros petróglifos como os da Portaxe no monte Tento, entre Ocondomar e Tomiño, os do Requeiro do Retrato na Serra da Groba ou os de Pedromes do Alto do Morouzo, Pousadela e a Xenteira no Concello de Oia presentan abundantes representacións ecuestres.

NA FOTOGRAFÍA

Muitas son as fotografías que retrataron os cabalos nos seus diferentes hábitats, como por exemplo Virgilio Vileite, Rafael S. Lobato, Xurxo Lobato, Carlos Puga ou Cristóbal Hara. Mismo algúns estranxeiros, como D. Alan Harvey que levou á portada da revista National Geographic os cabalos de Sabucedo.

1. **Anxo Cabedo**, de Sabucedo, é autor do libro "El viaje del Bierzo" (fotografiando a cabalo este comarca) e da serie de TVG realizada a cabalo por Galicia "Os viaxes da Ia".

2. **Xavier Fernández**, Vigo. 1964. "Lugares". Cada domingo do verán os curros convocan a gandeiros e visitantes. Durante o resto do ano os espazos fan que algúns volvamos ao monte.

3. **Xavier Teniente** "Caballos de verano. Curros de pedra" é un libro que recolle o resultado do traballo fotográfico de Xavier Teniente e o pictórico e literario de José Guillermo.

NA PINTURA

Tamén na pintura galega diversos autores abordaron o tratamento do cabalo como elemento principal ou secundario nos seus motivos, ben como elemento cotidiano da vida das persoas ou como elemento simbólico.

No período romántico temos representacións de Genaro Pérez Villamil (1848) *Paisaje* e Carlos Sobrino Bohigas (1991) *Triptico*.

Na época das vangardas, Lealviro, Julio Mingüellón, Granell, Maside, Colmeiro e Grandío, levaron o cabalo aos seus traballois.

NO CINEMA

Os caballos en liberdade foron tratados maioritariamente no némero documental onde os faleiros dos cumos son a principal temática. Predomina a visión de promoción e divulgación dunha tradición xa desde a época do NVO-DO no que atoparemos unha reportaxe sobre Sabucedo nos anos 40.

OBRAIS

A liña das Asturias (Manuel Hernández Suárez, 1961)
Mundo e mar (Xosé López Otero, 1960) Documento fragmentario de rapos de Sabucedo.
Curro Ribeiro (Xosé López Otero, 1963) Documento fragmentario.
Curro de la Gándara (Ricardo Tena, 1964) Documento fragmentario.
Curro de Monfragüe (Pascual Muñoz, 1968)
Curro de la Gándara (Ricardo Tena, 1970) Documento fragmentario.
Os curros da Serra de Bierzo (J.L. Vilete, 1970) Documento fragmentario de rapos de Bierzo.
As rapas das Asturias (1970) Programa "Vestidos", RTVE.
Curro de Monfragüe (1971) El encuentro (serie) - 1972
Rapos de la Gándara (1972) Programa "Vestidos", RTVE.
O cabalo gallego de monte. O cabalo de Salcedo (Lucio Pérez, Álvaro Calvo, 1978)
Rapos. Rodeo con caballo Andaluz (1979)
Rapos asturianos (Miguel García, 1980) Documental adicado a curros de Gondomar e Monterroso.

Os Cabalos e a Literatura

Mais que en Galicia existe unha enorme cabana cabalar que xerou un importantísimo acervo cultural, a presenza do cabalo na literatura galega é escasa e poucos son os escritores que fan do cabalo o eixo central da súa obra. Aínda así, podemos rastrexar as seguintes pegadas:

Historiadores clásicos

Pódese constatar a alta valoración que os escritores clásicos tiñan do cabalo galego, polas numerosas referencias que aparecen nos seus escritos, segundo Manuel Cabada Viegues, na súa obra *A raza das bestas de Sabucedo* (Ir Indo, 1992). **ESTRABÓN** (63 a. C.), xedógrafo grego, conta que os galegos (Galaxios) tiñan moitos cabalos. **DIÓN CASIO** (+235 p. C.) narra a historia dun bravo cabalo galego que só se deixou montar por Caio Xulio César. **PLINIO** (no século I d. C.) na súa *Histona Natural* fa referencia á creencia de que a velocidade coa que comen as equas é debida a que son fecundadas polo vento do oeste e tamén fa referencia á "andadura galega". Tamén historiador romano **TROGO POMPEO**, a través de **XUNIANO XUSTINO** (século III d. C.) nas súas "Historias Filipicas", fala dun monte sacro onde viven bestas en libertade "tanitas e tan veloces, que non se razón parecen concibidas polo mesmo vento". **C. SILIO ITÁLICO** describe un curioso confrontamento deportivo entre un cabalo galego, chamado "Lampón" e un cabalo asturiano, "Panchates".

A partir de aquí, as referencias literarias ata os nosos días son máis esporádicas:

Século XVII

CERVANTES, na súa obra *O Quijote*, no capítulo XVI da primeira parte titulado "Donde se cuenta la desgraciada aventura que se topó Don Quijote con unos desalmados yangüeses" conta a aventura de Rocinante cunhas facas galegas que o acaban couceando.

Século XVIII

FR. MARTÍN SARMIENTO, un dos primeiros defensores da nosa cultura, nas copias do *Colóquio de vintecato gallegos náuticos* onde se fai a descripción do entorno de Filipe V que sae do Retiro ata a Gramma de San Ildefonso non deixa en bo lugar o cabalo autóctono poisa fala das que lan montados en "restas / ou facos galegos" non iban tan postos/ com os cabaleiros".

Século XIX

EDUARDO PONDAL lembría en "O dolmen de Domusse" unha das funcións habituais que realizaba o cabalo en Galicia, un medio de transporte cando ia a Nemiva a estudiar: "...e iba a cabalo, ledo, cal soen os rapaces".

Século XX

RAMÓN REY BALTAZAR en "O feirante" de A. Gaita a Falante describenos un home de negocios da época que vai á feira. Chama a atención como describe o seu cabalo: Montado no seu cabalo/ pequeño, roxo ou negro,/ con ese maño pasivo/ d'andadura, tan serevo...

PÉREZ PALLARÉ dedica un poema ao noso cabalo titulado "Curro da Capelada": O moto sol dilliguerio, / no cimo da madrugada, /acuma cabalos verdes/ na serra da Capelada.

EVÀ MOREIDA, autora nada en Vilagadeo en 1985 publica a súa novela *O país das bestas* (Biblos, 2009). A protagonista, Sofía, unha moza universitaria que ten que ir a facer un traballo de campo a Pedrasantes, parroquia preto de Vigo, atopa nun mundo violento e descoñecido para elle onde viven enfrentados o mundo dos comuneros co dos besteiros.

GONZÁLEZ MOURÍ é un escritor cunha intensa paixón polos cabalos. Centro a súa novela *Tava* (Edelvives, 2007), en Asia-Marcos, o seu protagonista, viaxa a Tava para pescadar de que profundo misterio da humanidade xorna a misericordia con que os pastores de ali domean aos cabalos cantándolles. É autor do libro *Son un cabalo* (Kalandraka 2007) dirixido ao público infantil e xuvenil onde un cabalo lle fala a unha nena sobre a súa vida:

Os cabalos do meu tío (Anaya 2009) conta a relación dun neno chamado Dario cos cabalos da súa familia.

XOSÉ LUIS MÉNDEZ FERRÍN, escritor fortemente vinculado ao mundo dos cabalos e dos curros, aborda na súa obra poética, narrativa e xornalística, a realidade do cabalo en toda a súa intensidade.

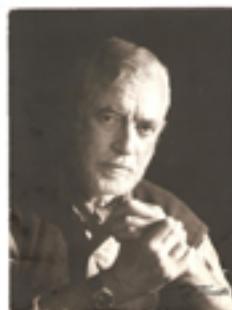
Literatura popular

Nunha rápida olida atoparemos numerosos contos onde aparece o cabalo ben como ser fantástico en "O cabalo do demo" e na lenda "O cabalo negro da Fraga do Eume" asociado ao diemo, ou bien como animal real realizando as labores de traballo en "Anda para diente cabalo" pero tamén como unha posessión moi prezada que o identifica coa realista en "O galego e o cabalo do rei".

No refraneiro e no cancionero popular aparecen abundantes referencias ao cabalo.

Juan Oliveira. Un home chamado cabalo

"...o meu paiz faleceu d'escultura dous anos fortinhos. Era unha persoa que adorava namorar dous cabalos. Tíba unha finca no pár do Monte Atala, chamada A Legarreta. Ocupábase, con moito esforzo, en montar unhas graneiras de postos, coñeces e galeras. Sempre rodeando dous seus cabalos.

Unha vila, Picaflo, un escultor veciño pediuulle que lle deixase ver os seus cabalos para facer unha reproducción dous debelos. Así foi como empregou a escultura e o meu paiz tamén, ata que faleceu...

Fíxame a súa crónica por falecera el. Ese dia arreagámonos polo litora os nosos amigos Elías Alonso e Xavier Pouso, quedámonos alborotados e burlámonos a Picaflo e a súa vila, pero este correspouseus que a lixeira Oliveira.

Animado polas crónicas que recibía dous seus amigos artistas, empregou a facer unha escultura dous cabalos, con tan boa fortuna que se presentou á Bienal de Arte de Pontevedra e gañou o primeiro premio. Na casa tria 40 anos, o de pronto, ou a os míticos 40 anos pasámonos a ter un paiz escultor.

Algúns tempos o recordámos na súa obra. O meu paiz faleceu na finca do Tui o fillo Juan Oliveira. Seu cadro, segundo díxa pode ser realidade."

Marcos de Oliveira Malvar

O que disseron de Oliveira:
"O seu desenho de cabalos é de gala na frequencia de outros respeitáveis".
Carmo Ribeiro, Informacións Madrid.

"Os escultores de Oliveira que visitou no Góspicio comparten todo unha recta espiritual que díxa un poeta galego: 'Non pasa una vela, se arribou a cada'".
Santiago Novella, El Moncayo universal.

"Foi moi difícil atopar escultura a gallego nél unha obra tan harmoniosa entre diversidade e nobreza propia del artista".
Peregrina Martínez, La Vanguardia.

Nace no 1928 en Tui. Estude nos resultas en Mondariz e posteriormente en Vigo, onde se inicia na monta a cabalo. Vive en Tui, onde foi presidente da Cámara de Comercio e Vicecónsul de Portugal.

Oliveira dedica ampla atención aos cabalos desde sempre, criando, domando para competición e, sobre todo, convivendo con ellos. A súa finca A Legarreta, ao pé do Monte Atala sempre foi un punto de reunión con artistas e amigos, Elías Alonso e Xavier Pouso, especialmente.

Cando se aproxima aos cento anos comeza a facer os primeiros ensaios cunha escultura, modela caballos con cerámica assentándose con amigas e pais.

No ano 1967 obtén o primeiro premio na Bienal de Arte da Deputación de Pontevedra pola obra Alegria, un cabalo apoiado nas suas patas dianteiras.

Año ano seguinte, Oliveira presenta-se ao mesmo certame, nesta ocasión internacional, e acada a medalla de ouro por diana dunha vintena de escultores.

A partir de aquí velan exposicións en Madrid, Barcelona, Vigo, Xerez, A Coruña, Caracas, Dublín e Ostroma.

A súa obra monumental encóntrase en lugares como o aeroporto de Bilbao con figura de Pegaso, no Zoológico de Madrid co Can de Paffen, en Salvacedo cos portais do Curno, en Monforte co monumento ao cabalo, en Lalin coa peleira de cabalos, en Tui co trío de cabalos, en Vigo co monumento a Europa, coa espiral de cabalos da Praza de España, cos xinetos a cabalo corriendo o edificio do Teatro García Barbón ou arquitecto António Palacios, en Viana do Castelo coa avenida vanguardista do cabalo furado ou no exterior do aeroporto de Santiago cun alzamiro. O resto da súa obra encontra-se en museos e galerías de arte.

Faleceu o 16 de abril de 2002.

Na Terra de Tuiño deixará realizada a maior parte da súa obra de maiores dimensións.

VIGO
O Monumento a Europa na praia de Samil - 1989
Situado na praia de Samil, simboliza o inicio-rapto de Europa. Ten sete metros de altura e un peso de 1.500 quintos.

Cabalo no teatro García Barbón - 1990
Dous cabalos que erguen os seus corpos no inicio dun salto situados na parte superior frontal dunha comunión neoclásica de António Palacios.

Espiral de cabalos na Praza de España - 1991
Cinco cabalos estacionados por cima xigante de pedestre e espiga de cerea 20 metros de altura. É o altro máis espectacular e a que identifica a Vigo con cabalos cellos na montaña.

TUI
Puxanza- 1998
Tres pechinas formadas a camiño atmosféricamente mo que un deles está na arte. Homenaxe ao escultor a súa vila natal, Tui.

BAIONA
Monumento a Alfonso VIII de Galicia - 2001
Monumento dedicado ao rei protetor de Baiona. Unha singular estrutura escultórica que o escultor modela a figura do cabalo galego equiperchado na súa montaña. A figura do rei, que aparece de pé co seu laco.

Palabras de Ferrín para Ceibes no Monte

Pendéñase case, ou esquemelírase, o nome da Terra de Turonio. Hoy, finalmente, el encontrase en tránsito de ser rehabilitado. Turonio, o vello territorio dos Turones, é a porción da Galicia actual que limita: ao Sul, co río Miño; ao Oeste, coa Nova Inglaterra (Océano por mediodía); ao Norte, coa Ría de Vigo. Polo Leste, de modo incerto, Turonio separábase do resto de Galicia polas Terras de Montes. O Turonio onomástico só perdura nas aldeas de Tomoña e Troña, que parecen simpáticos fósiles dotados de misterio etimológico. Estamos a asistir á resurrección do nome e da noición de Turonio e a presente mostra, Ceibes no Monte, cobra solemnidade e resulta tocada pola emoción se a ollamos como un acto restaurador da memoria secularmente abafada.

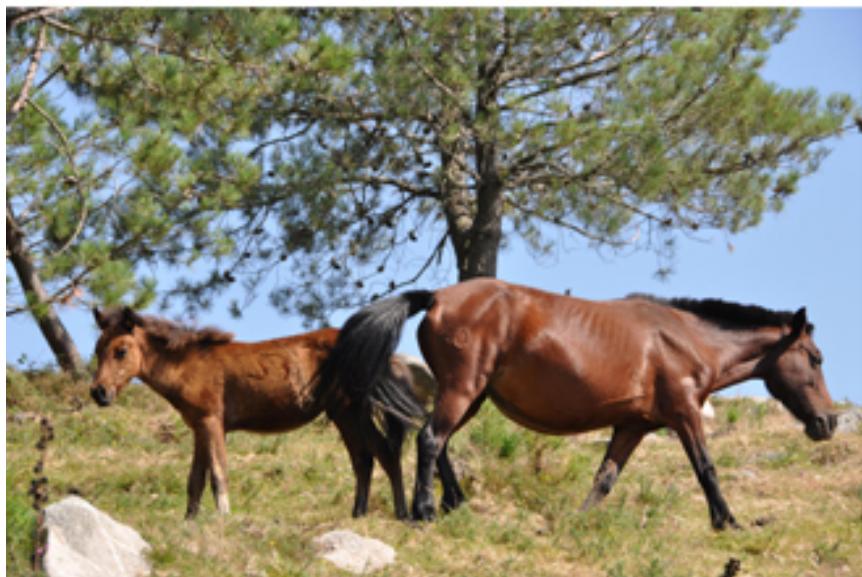
A Terra de Turonio, de forma trapezoidal no mapa, pode ser entendida como unha síntese de Galicia a escala reducida. Aquí encontrámanos os valles (fermosura irresistible) do Tea, do Miñor e outros nos que se perpetúa a imaxe más idílica e donda de Galicia; incluída a beira dereita do Miño no nos derradeiros quilómetros de vida longa que iniciou no Pedregal de Inmixa. Aquí, tamén, as ciudades e vilas históricas de Tui e Baiona, e a Guarda ao pé dos vestixios prehistóricos do Tregal. E ainda aquí, as poderosas serras e os montes soberbos con penedos gravados con mil lirias e deseños enigmáticos. Por fin, aquí é Vigo e a actividade marítima, comercial e industrial que feo de cidade e do seu "hinterland", que é Turonio, o eixo sobre o que xiran as potencias anocadoras da Galicia contemporánea. Desde logo, nos montes de Turonio seguén a estar as bestas bravas ceibes sobre as escribiron Píñio e outros antigos.

As mulleres e os homes do Turonio actual orlán gado, labran terra, escriben e editan libros, pescan e navegan, practican as artes, fabrican e manufacturan, levantan ideas, solan, falan, viven e forman parte dunha paisaxe na que toda Galicia se atopa representada. Para cumio de felicidade, Turonio extrema con Portugal e con Portugal vive en harmonía, Río Miño mediante.

A presente mostra, Ceibes no Monte, celebra principalmente nunha actividade ancestral, cal é a da cría de bestas soltas que anualmente son baixadas aos cumros turonos de Mougas, A Viliga e Tomoña (Serra da Groba), de San Cibral ou a Portavedra ou Penas (Chan do Cenizo); de Morgadáns e O Galiñeiro (Val Miñor). O grupo de traballo multidisciplinar do IES "Terra de Turonio" de Gondomar é o autor colectivo desta brillante lección visual e emocional do universo dos caballos do monte.

A Galicia que ten sede de coñecemento de si mesma venxe sorprendida polas imaxes e descripcións dunha cultura viva en numerosos lugares, pro tamén vastamente ignorada por amplas camadas da nosa sociedade. Ceibes no Monte constitúe un exemplo exelente de como pode ser entendido un ensino activo con raíz na propia realidade local e nacional. A práctica pedagógica dun Instituto pode estenderse e actuar como centro iluminador da conciencia pública. Isto estase a conseguir con esta exposición.

Vigo (Terra de Turonio), 2009
X. L. Méndez Fernández

Xosé Luís Méndez Ferrín e o mundo dos cabalos

XOSÉ LUIS MÉNDEZ FERRÍN é un escritor fortemente vincellado ao mundo dos cabalos e dos curros (en 2008 o Concello de Gondomar entregoulle o título de "Valedor dos curros").

...A cultura dos cabalos celibres e dos curros remontase á prehistoria. A raza gallega e garrana, do tronco chamado "celta" desde a zoetenia do século XIX, é arcaica. Seguramente bestas en liberdade polas brañas, montes e gádoras de toda Europa existiron noutros tempos. Os petróglifos galegos ofrecen imaxes de cabalos e cabaleiros. Hoxe esta cultura só permanece, e massivamente, en tentas da antiga Gallaecia. O único curro non galiciano, e idéntico aos nosos, que subsiste é o Wildpferdefang de Döllmen, en Alemania, no que se acuran e separan 300 bestas bravas de morfoloxía moi semellante á das nosas do monte."

Fragamento de Tempos de curros. Artigo de X.L. Méndez Ferrín publicado no fan de Vigo na sección "Resonancias" dos suplementos e no suplemento "Galicia" do diario La Opinión (30-05-2008)

No seu poema Entope (Xeraco, 1994) ten varias composicións que fan referencia explícita ao cabalo no título.

Unha delas é precisamente a titulada "Cabalo", onde hai un uso metafórico desta figura, símbolo da liberdade, identificando o animal co home, que o domou dende o principio dos tempos coa marcha de andadura e que finalmente o conduciu ao futuro necesario:

(...)Jointe o cabalo o peso do seu amo e bollie o corazón igual ca os cascos poloquel gallego arcaico que lle impuxera a marcha de andadura

que o dependera e abaixara como un que dameza bimbos por facer un queixílo siáberá levalo contra o sitiío do mundo

das paces ou das guerras necesario pra que resulte este futuro do que hoxe nos falamos.

No poema "O curro de Morgadáns" o autor recrea este ritmo ancestral dende a súa no monte li basada no curro, terminando o texto de moemento para preguntarao no final se será o curro o único se sobrevivir de nosa Patria:

Momes e sombras que regresan corren as greas contra o clarullo final das certidumes.
Nelle que o rincón cabalo coidado vai abrir nas illargas
anais vergellos de frénite e louça.
Os pinos de ouro coa sua galifa
espreitan dende o topo a cerimonia.
Cheira a samper.
(Oh cabalo celta, terra ruín, can de palleire,
espello no que se mira a nosa castel!

Por milentos anos este estrondo de cascos
nas cortes verllas da lembranza...

¿Seré cercalo o curro
todo o que dese Patria sobrevisa no mundo?

Noutros poemas aparece o cabalo fugaientemente como en "Disidencia e fin":

a égoa empresa do vento nas valgadas
luar frío cobra noite san en todo augas femias (...)"

revivendo o mito das égoas ferundadas polo vento de costa das historiadoras clásicas como Plinio.

En "Asnoga" aparece un anexo da vida tranquila e sonxegada de alíns onde a natureza é a única protagonista:

Pella aquela que deixá a aldea sen fechar a porta
do seu domicilio e cabalgá délica os vales en que o
labregu
ara nas leiras e diverse fencibilidade prende a sia
besta
munha argolla da vella tenda de ultramarinos recada
o caxato corvo e pilla as calzadas que o levarán aos
planaltos
de toutes poboadas de rulas e fugazmente
transladadas
polas estrelas azuis de pega-marza
e allí asenta nun tocón apodrecido de acilleira...

Para identificar o fin do dia no sonxo total:

... e cando as sombras can e o sol deixara xa de ser
un rubio farío comproba que no balido non hai cosa
humana
toda escuridade cobra forma de sólido e a cara dun
xigante
de familia vai xurdindo traños petoutos e decide
diquelle fechar
os ollos e non ter pensamentos

Agradecementos

CEIBES NO MONTE

PATRIMONIO VIVO
NA TERRA DE TURONIO

UN TRABALLO COLECTIVO DA COMUNIDADE EDUCATIVA DO IES TERRA DE TURONIO DE GONDOMAR.

Agradecemos a todo o profesorado, alumnado e ás familias que contribúen a manter vivo este patrimonio e a transmitilo ás novas xeracións.

Grazas pola inestimable colaboración:

Asociación de gandeiros do cabalo do monte do Galileiro – Vincios
Asociación de gandeiros do curro de Morgadáns – Morgadáns
Asociación de gandeiros do curro de San Cibrán – Donas
Mancomunidad de Montes Veciñais en Man Común do Val Miñor
Anpa – Miñor do IES Terra de Turonio
Xosé Luis Méndez Fernández – Escritor – Valedor dos Cumros 2008
José Figueroa Gaída (Pepe de Piñeiro) – Valedor dos Cumros 2009
Alfredo López – CEMMA (Coordinadora para o Estudo dos Mamíferos Mariños)
Xavier Costas Goberna – IEV (Instituto de Estudios Vigueiros)
Xose Lois Vilar – IEM (Instituto de Estudios Miñoranos)
Joaquín González Troncoso – FHG (Federación Hípica Galega)
José Alfredo Pereira – ORGACCMM (Organización Galega de Comunidades de Montes Veciñais en Man Común)
Francisco Chivite Mosquera – Subdirector Xeral de Gandería (2008)
Gerardo Rivero – Consellería Medio Rural
Eva Cobán – CREAGA – Centro de Referencia de Razas Equinas Autóctonas de Galicia
Antonio Pedro da Silva – Veterinario
José M. Tielas Fernández – Gandeiro, A Graña-O Covelo
Anxo Cabada – Fotógrafo
Xavier Fernández – Fotógrafo
Mercedes Oliveira – Profesora
Anxo Arqueira – Escritor
Antón García – Concelleiro Medio Ambiente (2008)
Segundo Grandío – Casa de Tolos
Edicións Xerais de Galicia
Alumnado da ESO e do Ciclo de Actividades Físico-Deportivas no Medio Natural do IES Terra de Turonio

---

XUNTA DE GALICIA
CONSELLERÍA DO MEDIO RURAL

ANPA "TERRA DE TURONIO"

Ministerio do Ambiente
Consello da Xunta de Galicia